

Дослідження Гайманової Могили

Територія степової порожистої частини Подніпров'я всевітньо відома завдяки археологічним дослідженням великих скіфських курганів, які ввійшли в науку під назвою царських. Ще в минулому і напочатку нашого століття тут були розкопані кургани Чортотлик, Солоха, Цимбалка, Чмирева Могила, Томаковка, Гермесів і ряд інших, які збагатили вітчизняну скіфологію неперевершеними шедеврами скіфо-античного мистецтва і першорядними історичними джерелами¹. Однак з часів дореволюційних розкопок з тих чи інших причин подальші студії скіфських старожитностей, і особливо великих курганів скіфської знаті, не відновлювалися. Тільки в повоєнні роки степова Україна стала ареною великих археологічних експедицій, частина яких провела дослідження ряду пізньоскіфських городищ і курганних могильників. Серед досліджень поховальних пам'яток скіфів Низового Придніпров'я слід назвати роботи, проведені під керівництвом Б. М. Гракова, недалеко від кургану Солоха², Н. Г. Єлагиної — в районі селища Дніпрорудний, Запорізької обл.³, і В. Ф. Пешанова, який тривалий час здійснює охоронні роботи в порожистій частині Придніпров'я⁴. Проте вказані дослідження мали обмежений характер, і суттєво доповнити старі колекції не пощастило.

В 1968 р. тут, на широких територіях, які входять в зону новобудовних зрошувальних систем, розпочала планомірне дослідження скіфських курганів та доби бронзи Північно-Рогачицька експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. І. Тереножкіна⁵. В 1969 р. дослідження продовжені нами.

Північно-Рогачицька експедиція в 1969 р. проводила розкопки поблизу с. Балки, Василівського р-ну, Запорізької обл. На південній і південно-східній околиці с. Балка нараховується близько 20 окремих курганних груп, які простяглися зі сходу на захід на лівому березі Каховського водосховища. Серед цих курганів є кілька великих могил висотою від 5 до 10 м, навколо яких розташовані малі насипи. Основні роботи експедиції були зосереджені на дослідженні скіфського курганного могильника, що розташований за 4 км на південний захід від с. Балки. В ньому нараховувались 46 невеликих могил висотою 1—1,5 м. Частина з них розкопана О. І. Тереножкіним в 1968 р., а 23 кургани досліджено нами, серед яких чотири виявилися могилами доби середнього та пізнього бронзового віку, а решта — скіфськими.

Всі розкопані кургани на могильнику пограбовані ще в стародавні часи, і в більшості з них залишилась тільки невелика кількість речового матеріалу, представленою в основному наборами військового спорядження і прикрас. Зброя виявлена майже в усіх похованнях. Поховальні споруди курганів однотипні — небіжчиків ховали в глибоких катакомбах, які більшістю випадків мали по дві вхідні ями. Інколи вхідні ями були забутовані кам'яними брилами або ж на їх дні лежали кінські кістяки з бронзовою вуздечкою чи залишки дерев'яних чотирьохколісних візків у розібраному вигляді. Деякі могили мали неглибокі кільцеві канавки довкола насипу, які, проте, в східній частині мали розрив близько 1 м, а в

¹ М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов. Прага — Ленинград, 1966, стор. 28, 42, 46, 54.

² Звіт про роботу зберігається в НА ІА АН УРСР.

³ Матеріали зберігаються в фондах ІА АН УРСР.

⁴ Фонди Запорізького обласного музею.

⁵ Отчет о работе Северо-Рогачинской экспедиции в 1968 г.— Архів Інституту археології АН УРСР.

західній частині іноді простежувались залишки амфорної тари від поховальної тризни. Поховання в основному орієнтовані головами на захід.

В південно-західній частині могильника в оточенні невеликих насипів помітно виділявся величезний курган, відомий серед місцевого населення під назвою Гайманової Могили. Дослідження північної половини кургану, яке закінчене в 1969 р., показало, що він відноситься до системи багатих скіфських курганів і є значною історичною пам'яткою скіфських племен.

Гайманова Могила являє собою конусоподібний насип висотою 8 і діаметром близько 70 м, споруджений з насипного чорнозему. На період розкопок геометричний центр кургану був трохи зміщений в північному напрямку, що надавало насипу трохи неправильної форми: північні схили були круті, а південні — більш похилі. Нижня частина насипу по всьому периметру була оточена кріпидою з білого вапняку, яка утримувала насип могили від розсування і надавала йому крутизни. Середня висота кріпиди досягала 3 м і покривала схили кургану на 8—10 м від підніжжя. За межами кургану на віддалі 4—5 м від його підніжжя проходила суцільна кільцева огорода типу кромлеха із вертикально вкопаних вапнякових плит висотою 1,2—1,5 м. Гайманова Могила, таким чином, являла собою закінчену архітектурну споруду, яка повинна була не тільки виділятися на фоні могильника своїми велетенськими розмірами, а й підкреслювати особливість кургану та велич похованої в ньому особи.

Насип кургану був розрізаний наполовину зі сходу на захід, а північна його половина, на якій не було ніяких знахідок, повністю знята. На глибині 7 м від вершини кургану виявлено викид світло-жовтого лесу з центрального поховання, завтовшки 1 м, шириною в декілька метрів і який радіально простягнувся в північно-східному напрямку до кам'яної кріпиди. На рівні похованого чорнозему від центрального поховання в західному напрямку зафіксовано доріжку, устелену очеретом і тонкими гілочками, яка простяглася під насипом могили шириною в кілька метрів. Інша площа під північною половиною насипу кургану була чистою. Перші знахідки — уламки амфорної тари і бронзові наконечники стріл — лежали серед каміння у верхній частині кріпиди, проте їх було небагато. Значно більше знахідок виявлено на стародавньому горизонті під західною частиною кріпиди. Тут поверхня колишнього чорнозему майже суцільно була устелена великими шматками свідомо розбитих амфор, вуздечними і сагайдачними наборами, кінськими черепами і великою кількістю різноманітних кісток тварин. Окремі вуздечні набори з бронзовими прикрасами траплялися і серед кам'яної забутовки західної частини кріпиди. Всі знахідки в західній частині кріпиди і під нею можуть бути трактовані як залишки тризни, проведеної після здійснення поховання в центральній могилі.

В північній половині кургану виявлено одне впускне поховання скіфського часу. Воно здійснене на північному краю курганного насипу по лінії північ — південь під кріпидою в глибокій катакомбі з двома вхідними ямами. Під час спорудження вхідних ям кріпиди була розібрана, а потім старанно відновлена в первісному вигляді, однак на місці зрушеної землі каміння просіло до 0,4 м, утворивши на поверхні овальне заглиблення. Материковий викид, що чергувався з прошарками чорнозему, заповнив вхідні ями до самого верху і чітко вирисовувався в насипі кургану.

Обидві вхідні ями овальної форми, розмірами 1,5×4 м і 2,2×4,5 м у верхній частині. Одна з ям знаходилася на північній осі кургану в кріпиді, а друга трохи західніше, яка, опускаючись вниз, поступово збільшувалась, не міняючи форми, до довжини внизу 5 м і більше 2 м ширини. Глибина обох ям від рівня стародавнього горизонту 8 м (11 м від схилу кургану). На цій глибині вхідні ями переходили в горизонтальні дромоси, що з'єднували їх з поховальною камерою-катакомбою. Через західну вхідну яму пройшов грабіжницький лаз в катакомбу, в якому траплялися

людські кістки, дрібні бронзові і залізні речі, окремі частинки золотого намиста тощо. В непорушеному грабіжником заповненні ям ніяких речей не виявлено. На дні обох ям лежали розібрані чотирьохколісні дерев'яні вози. Дерев'яні колеса стояли біля самого дромосу, зачиняючи вхід у катакомбу.

Поховальна катакомба мала прямокутну форму розмірами $5 \times 2,7$ м, витягнута з північного сходу на південний захід. В центрі північної стінки

Рис. 1. Золота платівка із зображенням двох левів в геральдичній позі.

і в південно-західному куту катакомби було по одній ніші неправильної підпрямокутної форми. Ніша в північній стінці (північна) мала ширину 1,15 м і довжину 3 м. Південна ніша (в південно-західному кутку катакомби) досягала 3,2 м в довжину і 1,2 м в ширину. Оскільки обидві ніші завалені, встановити їх висоту неможливо. В катакомбі були поховані чотири знатні особи — три в центральній її частині і одна в південній ніші. На жаль, всі поховання виявилися повністю пограбованими, і на їх місцях збереглися тільки сліди дерев'яних домовин і залишки залізного озброєння. На підставі знахідок — прикрас і озброєння — можна вважати, що тут було два чоловічих і два жіночих поховання.

У південній ніші на місці поховання трапилися окремі скляні та пастові намистини, кістяні ворварки, золоті трубчасті пронизки від намиста, одна золота платівка

із зображенням двох левів в геральдичній позі⁶ (рис. 1), дві пастові підвіски із зображенням голови бородатого чоловіка (Геракла?) і невизначні залізні окислені речі. На долівці ніші серед дерев'яної зотлілої трухи в кількох місцях виявлені окремі шматочки червоної та голубої фарби і світло-жовтого алебастру, що дозволяє думати, що колись в ніші стояв дерев'яний саркофаг, оздоблений алебастром і розмальований фарбами. В північній частині посередині збереглися кістки барана в зотлій дерев'яній мисці, а біля них залізний гачок для м'яса. Жертовне м'ясо, як і в інших похованнях, стояло, очевидно, неподалік голови покійника, що дозволяє встановити північну орієнтацію поховання.

⁶ Ще три аналогічні платівки знайдено на долівці катакомби, недалеко від ніші, де пройшов грабіжник.

північною стінкою катакомби. На відміну від решти поховань, тут цілими збереглися кістки ніг із залишками шкіряних черевиків, які були прикрашені 43 золотими трикутними пластинками із посевдозернистим орнаментом. Поховання орієнтовано головою на захід. На місці голови знайдено кілька золотих трубчастих пронизок і підвісних платівок від наміста, прикраса у вигляді невеликої качечки з амфороподібною підвіскою в дзьобі, які дають підстави віднести це поховання до жіночих. Біля ніг

Рис. 2. Господарська ніша з бронзовим кухонним та столовим начинням.

небіжчиці в труні лежало кілька десятків залізних окислених шил, складених окремою кучкою.

За межами поховання під північною стінкою катакомби і східним кінцем труни лежало п'ять великих залізних наконечників для списів, повернутих гострими кінцями в різні сторони. Очевидно, вони були складені тут без дерев'яних держаків.

Непограбованою виявилася вся східна частина катакомби, яка, між іншим, не мала ніяких коштовностей, і це, очевидно, добре було відомо грабіжникам. Неподалік входу в катакомбу із дромоса лежав скелет коня із бронзовими бляхами від вуздечки. Біля задніх ніг коня була червоноглиняна амфора. Між кінським скелетом і ногами основних поховань катакомби лежали два скелети підлітків, кинутих один на одного, головами на південь. Поховального інвентаря і речей особистого убору поблизу цих поховань не знайдено, що може бути ознакою їх підлеглого становища.

Ніша в північній стінці катакомби також виявилася непограбованою, оскільки обвалена, здається, ще до перебування в могилі грабіжників. Вона мала господарське призначення і була повністю заповнена кухонним та столовим начинням, яке простояло в непорушеному вигляді майже 25 століть. Як уже зазначалося, ніша мала прямокутну форму і з'єдналася під прямим кутом з основною камерою. Сюди було покладено таку кількість різноманітних речей, що не залишилося вільного місця. В куточках під внутрішньою стінкою ніші стояли дві амфори, а між ними, упираючись в стінку, лежало плоске бронзове блюдо з ажурним припаяним вушком. Середня частина ніші була заставлена бронзовим посудом (рис. 2). Праворуч, під східною стінкою, стояв великий, 0,8 м в діаметрі, бронзовий казан на опорній ніжці, з подвійними вушками. Зовні казан прикрашено випуклими косими лініями, які, перетинаючись, утво-

рюють ромбічний візерунок. Більше ніж на половину казан був заповнений кінськими кістками, на яких лежав залізний гачок для виймання м'яса. На долівці ніші під казаном знайдено маленький бронзовий казанець на ніжці, з фігурними вушками. Ліворуч від казанів, під західною стінкою, заповнюючи весь центральний простір ніші, стояв великий бронзовий піднос на підставочній ніжці типу перевернутого таза, яка з'єднана з корпусом підноса за допомогою бронзових заклепок. З двох протилежних боків піднос має звисаючі вушка.

На підносі був складений дрібний бронзовий посуд, серед якого є зразки античного бронзолivarного ремесла. В центрі знаходилося бронзове ситечко для проціджування вина, з довгою дротяною ручкою, оформленою у вигляді двох рівномірних хвилястих ліній. На краях підноса лежали невеличка куляста жаровня з ажурними стінками, яка повністю повторює жаровню із Чортотлицького кургану, бронзовий кілик з відігнутими вінцями і на кільцевому піддоні, частина довгих залізних щипців з плоскими чашечками на кінцях і бронзова ойнохоя з фігурним литком, оформленим у вигляді трьох пелюсток квітки. Осторонь ойнохої лежала масивна гранчаста ручка від неї, кінці якої оздоблені рельєфним зображенням голівок сатира і Сілена. На посудині ручка займає таке положення, що голівка сатира повернута фасом до литка, а зображення Сілена на протилежному кінці лягає на корпус ойнохої.

Трохи поодаль підноса на дні ніші стояв круглий, кулястої форми, залізний черпак для вина. Між великим казаном і підносом на долівці ніші виявлена бронзова ситула з подвійними рухомими вушками. Вінця ситули прикрашає вузький вертикальний ободок, оздоблений рельєфними, відлитими в ливарній формі, овали. До денця ситули припаяні три, симетрично розташовані, широкі плоскі ніжки, на яких вона стояла.

В передній частині ніші, праворуч, під східною стінкою лежали дві амфори, а під ними — залізна жаровня з двома довгими ручками, які рухомо з'єднані між собою шарниром по принципу ковальських кліщів. На короткому кінці однієї ручки є кругла жаровня, а на другій — кришка до неї. Рухаючи ручки вгору і вниз, жаровню можна було закривати чи відкривати.

Ліворуч, під західною стінкою біля входу до ніші, лежав людський скелет, повернутий головою на південь. Неподалік поховання стояв перевернутий вгору денцем гончарський грецької роботи глечик, три наконечники бронзових стріл, залізний спис і три кулясті камені від пращі. На похованому впоперек грудної клітки знаходився залізний бойовий пояс із плоских дугастих пластинок. Очевидно, це поховання слуги-повара чи виночерпця.

На долівці катакомби і біля західного дромосу, де пройшов грабіжницький лаз, знайдено кілька сот дрібних золотих прикрас. На жаль, виявлені знахідки настільки фрагментарні, що відновити первісну форму і картину поховального інвентаря на їх підставі неможливо. Вони виступають тільки яскравим доказом казкових багатств похованих тут осіб. Золоті прикраси в основному представлені різноманітними нашивними платівками від одягу і покривал, які зображають фантастичних хижаків в динамічній позі, мушок, жіночих та чоловічих голівок так званих «варварів» з химерними зачісками. Значна частина дрібних золотих речей походить від багатоздобленого кількарядного намиста: амфороподібні підвіски, різноманітні за формою розетки, зірочки, пелюстки квіток, пронизки тощо. Очевидно, від головного нарядного убору походять прикраси у вигляді маленьких качечок на плоскій орнаментованій підставці, що держать в дзьобі підвісочки. В кожному конкретному випадку зображення качечки передає якийсь певний вид з чітко вираженими особливостями (рис. 3). Окремо слід зазначити невеличку платівку із золота, на якій зображено овечок, що тікають. Це не тільки новий сюжет в греко-скіфській торевиці, а один з кращих мистецьких творів північнопричорно-

морських старожитностей. Зображення характеризується високою художньою майстерністю і тонкою технікою виконання. В ньому реалістично трактується динамічна поза тварин, їх вовняний покрив і підкреслюється гладкотілість морди і кінцівок. Це дозволило художнику передати на-

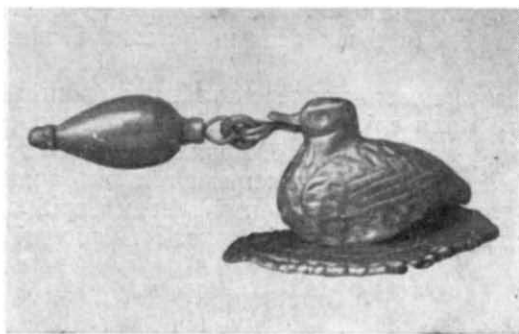

Рис. 3. Золота підвіска у вигляді качечки.

пружений погляд тварин, перелякане збудження і страх перед безнадійністю становища (рис. 4). Очевидно, обірваний шматок цієї платівки є тільки частиною більш широкої композиції: за овечками повинен був бути зображений ще й лютий хижак, від якого вони тікають.

В західній частині катакомби, недалеко від дромису, під долівкою виявлений тайник із коштовним ритуальним посудом (рис. 5).

Тайник являв собою невелику круглу ямку діаметром 0,45 м і глибиною 0,5 м. Зверху ямка була прикрита жовтою материковою глиною, як і решта долівки катакомби. Контури тайника на долівці катакомби не по-

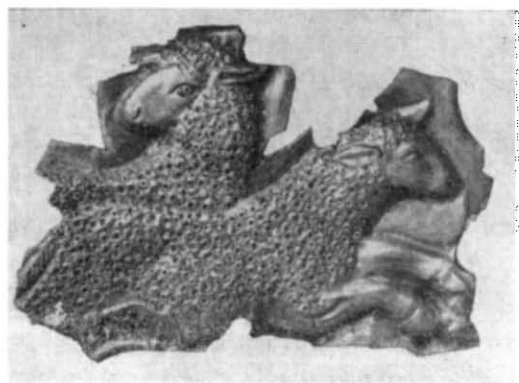

Рис. 4. Золота платівка із зображенням овечок.

мітні, і тільки невелика просадка ґрунту в центрі могла викликати допитливість. Саме тут в процесі розчистки долівки утворилася невелика ямка діаметром близько 5 см, в якій заблищала золота платівка. Після наступної розчистки верхня частина тайника добре оконтурилась в не порушеному ґрунті.

Речі в тайнику залягали горизонтальними рядами. У верхній частині його знаходилася дерев'яна чаша, від якої збереглася тільки золота оббивка плоского горизонтального вушка без орнаменту. Нижче лежав срібний кілик з гладкотілою неорнаментованою чашечкою. Дві дерев'яні чаші кулястої форми залягали ще нижче. Дерев'яні частини їх повністю

розпалися від часу, і замість них стояли по чотири золоті платівки, що прикрашали вінця посудин. Платівки мали загнуту верхню частину, якою вони кріпилися на чотирьох боках чаші, і золоті цвяхи з випуклими голівками, які густо покривали краї платівок. На одній з чаш були трикутні платівки із схематичним зображенням виноградного грона, а на іншій — прямокутні платівки. На останніх нанесено абсолютно однакове зображення оленя з гіллястими рогами і підігнутими ногами (рис. 6).

Під дерев'яними чашами впоперек тайника (північ—південь) лежав ритон. Основа його мала срібну гладкотілу оковку, раструб оздоблений золотою платівкою з напаяною на її краях плетеною золотою ниткою, а гострий кінець закінчувався зображенням голови барана. Внизу, на дні тайника, лежали великий ритон, срібний глечик і срібна з позолотою чаша з невеликим срібним кубком в ній (рис. 7). Хорошої збереженості ви-

Рис. 5. Коштовні речі з тайника поховання Гайманової Могили.

явився срібний глечик, зовнішній бік якого покритий орнаментом. Корпус глечика прикрашений в середній частині горизонтальною смужкою із зображенням виноградної лози з листям і гронами, а від неї вгору і вниз, покриваючи весь тулуб посудини, відходять широкі рельєфні канелюри.

Великий ритон лежав посередині на дні тайника. Як і в першому випадку, він мав срібну оковку основи рога і золоте оздоблення на кінцях. Широкий раструб ритона складається із чотирьох окремих платівок витягнутої форми, які щільно примикають одна до одної, утворюючи замкнутий циліндр. Кожна платівка орнаментована стилізованим рослинним орнаментом. До основної частини ритона раструб був прикріплений за допомогою поперечної гладкотілої золотої обойми.

Між ритоном і південною стінкою тайника лежала срібна чаша, в якій був срібний неорнаментований кубок з випуклим бочком, високим горлом і трохи відігнутими вінцями.

Чудою знахідкою серед речей, що були в тайнику, є срібна з позолотою чаша, прикрашена рельєфним широким фризом із зображенням шести скіфських фігур, які передають цілий сюжет із військового побуту (рис. 8).

Чаша має напівкулясту форму з округлим денцем, вертикальним вузьким вінцем і двома горизонтальними ручками. Діаметр на вінцях складає 10,5 см, загальна висота 9,7 см. Один бік чаші пошкоджений окисом срібла, від чого утворилося чимало дірок на корпусі. Верхня ча-

стина чаші трохи приплюснута. Сплюснутою виявилася і одна ручка посудини. В процесі реставрації, яку провела старший реставратор Державного Ермітажу О. В. Васильєва, вдалося відновити первісну форму чаші, очистити окисли і закріпити слабкі місця. Незважаючи на пошкодження, загальний зміст зображень, композиція рисунка і переважною більшістю самі деталі збереглися і читаються добре.

Центральним декоративним узором чаші є рельєфний фриз із зображенням людських фігур. Він займає основну частину на корпусі посудини і досягає ширини 7 см. Вертикальні вінця чаші висотою 1 см окуті золотою пластинчастою смужкою, що з'єднується над одною з ручок і прикрашена геометричним візерунком, розподіленим вертикальними лініями на окремі квадратики.

Масивні горизонтальні ручки чаші мають срібну основу, прикріплену до посудини за допомогою срібних заклепок. Верхня частина ручок покрита тонким листовим золотом, і, подібно до чаші із Солохи, прикрашена рельєфним зображенням двох голівок барана, які повернуті мордами в різні сторони (рис. 9). Обидві ручки мають наскрізні невеликі дірки для підвішування чаші (рис. 10, 1).

Денце чаші прикрашене геометричним орнаментом, який покриває всю сферичну частину посудини. В центрі нанесено кружок діаметром 2,1 см, розділений на вісім симетричних частин, які утворюють чітку розетку. Від кружка в різні боки розходяться витягнуті канелюри, які відділені від основного фриза з фігурами за допомогою горизонтальної смужки, прикрашеної овами (рис. 8, 10, 2). Такий декоративний мотив на денцях металевої посудини, зокрема на чашах, був надзвичайно широко розповсюджений в античній торевтиці

Рис. 6. Золота платівка від вінця дерев'яної чаші.

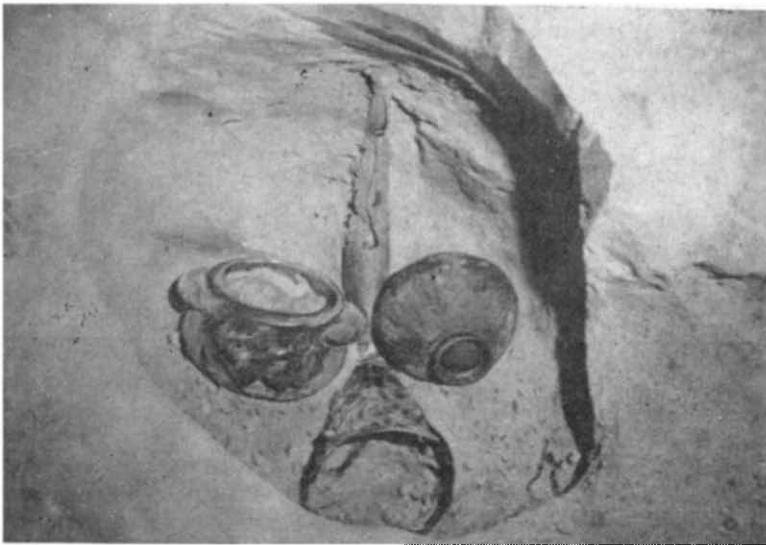

Рис. 7. Загальний вигляд срібного посуду на дні тайника.

і відомий за багатьма знахідками, зокрема на знаменитому кубку із кургану Куль-Оба, на посудині з групи «Частих курганів» поблизу Воронежа тощо.

Рис. 8. Срібна з позолотою чаша із зображенням сцен скіфського військового побуту.

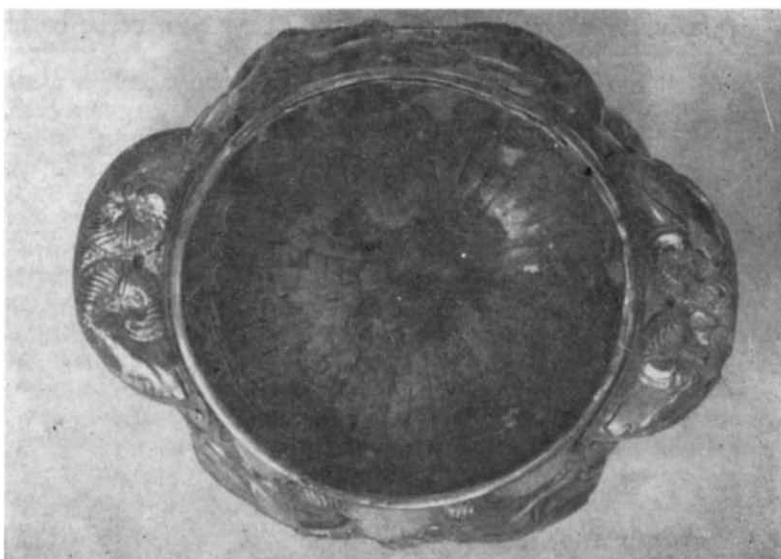

Рис. 9. Вигляд чаші зверху.

Середня частина чаші заповнена зображеннями фігур скіфських воїнів. Фігури розташовані на кам'яному рельєфі на відкритій місцевості. Каміння передано подвійними умовними лініями на срібній основі чаші. Шість фігур, що покривають корпус чаші, пов'язані єдиним сюжетом, і тільки дві з них якоюсь мірою можуть бути визнані самостійними, трохи відірваними від загального сюжету. Всі ж інші і за композиційним вті-

ленням, і за характером зображених сцен складають єдине ціле (рис. 11).

В центрі композиції знаходяться фігури двох літніх скіфських воїнів, які ведуть між собою переговори. Погана збереженість чаші в цьому місці не дозволяє розпізнати деталі обличчя. Обидва воїни сидять на кам'яному підвищенні в мирній позі з простягнутими один до одного руками.

Права фігура літнього бородатого скіфа зображена в довгополому кафтані, вертикальний розріз якого оздоблений хутром. Поли кафтана

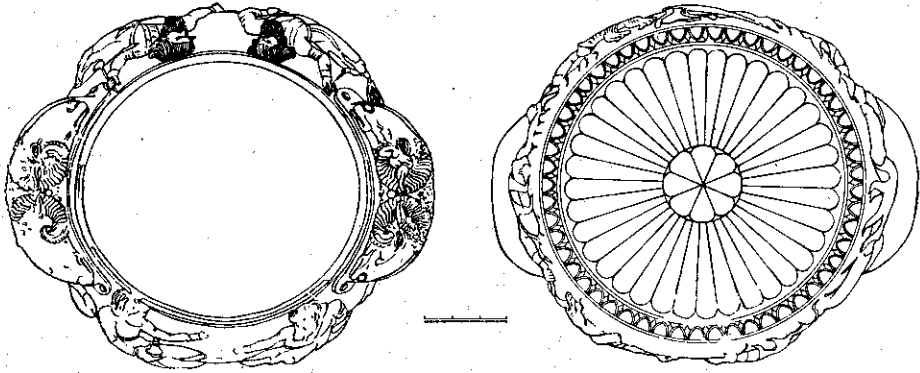

Рис. 10. Вигляд чаші зверху і знизу.

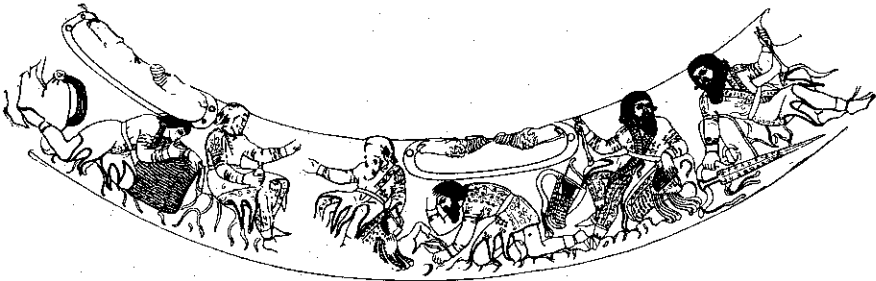

Рис. 11. Розворот орнаментального фриза на чаші.

закінчуються звисаючими трикутними клинами, краї яких теж прикрашені вузькою смужкою хутра. Вздовж бортів кафтана проходить вертикальний орнаментальний узор у вигляді геометричних завитків, нанесених пунктиром. Такий же орнамент у вигляді погонів розташований і на плечах воїна. Рукава кафтана довгі, вузькі і закінчуються манжетами, що щільно облягають руки. Воїн одягнений у вузькі штани, розшиті таким же орнаментом, як і кафтан, і підперезаний широким поясом. Стопи ніг не збереглися. На голові чітко видна пряма, з невеликою укладкою зачіска довгого волосся, що спадає на плечі, і велика широка борода. Права рука воїна піднята і витягнута до співбесідника. Зап'ястя руки зберегло тільки загальні обриси з визначенням великого пальця. Ліва рука опущена, нею воїн немовби впирається в каміння, на якому сидить. Зліва до пояса прикріплений горит з луком і стрілами. Обкладинка горита орнаментована строкатим геометричним візерунком, а верхня її частина обрамлена вертикальними прямокутниками. Решта горита розділена по вертикалі на широку і вузьку смуги. Вузька частина прикрашена пунктирними завитками, а широка, подібно до хутрових частин кафтана, покрита дрібними насічками, що дозволяє допустити, що вона була шкіряною чи хутровою. Від краю горита в бік звисає широка кудлата бахрама.

Ліва фігура бородатого воїна сидить на такому ж підвищенні з ка-

міння і повернута лицем вправо до співбесідника. На відміну від першої фігури, яка повернута в три чверті фаса, цей воїн зображений в повний профіль. Зачіска довга, накінці трохи підкручена. Борода маленька. Воїн сидить у вільній позі, ліва рука піднята і витягнута до співрозмовника. Мізинець і безіменний палець лівої руки загнуті, позначено початок вказівного пальця. Права рука опущена на коліно, нею воїн тримає кубок. На цій фігурі краще збереглися деталі. На шиї помітна гривна із завитками. Одяг воїна такий, як і в попереднього, тільки орнаментальні узори густіші і строкатіші. На відміну від першого воїна, тут бачимо горизонтальну розшивку кафтана у нижній його частині, де розпочинаються трикутні клини. Збереглося зображення обох ніг, взутих у м'які шкіряні напівчобітки, перев'язані біля щиколотки ремінцем. Штани в обох воїнів однакові. На лівому боці біля пояса помітна частина горита з луком.

До цих двох центральних фігур з кожного боку примикає ще по одній фігурі, які розташовані прямо під ручками чаші і повернуті обличчям до воїнів, що сидять. Позаду першого, правого, зображено літнього бородастого воїна з вусами і довгим волоссям. Обличчя подано в профіль, всі деталі чіткі. Воїн стоїть на колінах, ліва нога трохи висунута вперед, зігнута в коліні і впирається пальцями стопи в ґрунт. Права нога відсунута назад і коліном упирається в ґрунт. Права рука піднята до чола, а лівою впирається на каміння і щось тримає в ній (гуску?). Воїн одягнений в такий же кафтан, як й інші, підперезаний гладким поясом. Завдяки тому, що лівою рукою воїн впирається в ґрунт, добре видно спинну частину кафтана, яка прикрашена широкою вертикальною смугою розшивки із дрібних завитків, що проходить від коміра донизу. Розшивка кафтана помітна на плечах і під рукою. На цій фігурі добре видно форму кафтана позаду, де він рівно обрізаний нижче спини і не має трикутних клинів, як спереду і збоку. Позаду воїна, немов у висячому положенні, зображений горит з луком і стрілами. Обкладинка горита орнаментована так, як у воїна, що сидить. Новим на гориті є тільки ремінець, що звисає зліва і закінчується подвійним розгалуженням.

З протилежного боку, за спиною фігури з кубком в руках, зображений юнак без бороди, який стоїть на колінах. Він одягнений в підперезаний кафтан, оздоблений хутром, але без розшивки. На шиї під коміром кафтана помітна хутрова сорочка. Юнак повернутий в профіль лицем до фігури з кубком. Зачіска в нього пряма, волосся довге і спадає на плечі й чоло. Він нагнувся до бурдюка з вином, правою рукою тримається за зав'язку бурдюка, а ліва вільно лежить на ньому.

На протилежному боці чаші розташовані фігури двох літніх воїнів. Обидва вони мають широкі довгі бороди, довгі підкручені вуса і укладені зачіски до плеч. Воїни самозадоволені, незалежні один від одного і в очах мудрий погляд, вони ведуть між собою розмову. Як і інші, вони одягнені в вишиті кафтани, вузькі з вишивкою штани і взуті в м'які напівчобітки, перев'язані ремінцями.

Ліва фігура зображена в напівоберта, лицем в фас, сидить на кам'яному підвищенні. В правій руці воїн тримає батіг і впирається ним в коліно. Ліктем лівої руки він сперся в каміння, на якому сидить, а пальці руки покладені на горит з луком і стрілами. На шиї чітко видна золота гривна з завитками. Серед деталей одягу, які не помітні на інших зображеннях, на поясі видно дві зав'язки.

Воїн праворуч сидить на такому ж кам'яному підвищенні і лицем повернутий до співбесідника. Одяг такий же. Лівою рукою воїн тримає булаву і впирається нею в коліно лівої ноги. Правим боком він опирається на овальний щит, що заходить воїну під руку. Щит повернутий внутрішнім боком назовні так, що видно його ручку. Права рука вільно звисає вниз, і нею він тримає довгий парадний меч, руків'я і ножни якого орнаментовані геометричним узором. Обидва кінці меча закінчуються двома

довгими вузькими ремінцями, що лежать на землі. За спиною воїна — бурдюк, зав'язаний мотузками. Серед деталей особистого убору воїна є широка пластинчаста шийна гривна.

Всі фігури фриза чаші зображені на срібній основі і позолочені. На зображеннях сріблом передані тільки відкриті частини тіла — лице і зап'ястя руки. Таке узгодження золота і срібла передає м'яку і приємну кольорову гаму. Фігури виконані реалістично, з притаманними їм рисами обличчя, хороше підкреслена індивідуальна психологія кожного образу в залежності від його віку і соціального становища. В цілому компоновка фігур вдала, хоч певний прорахунок художника помітний: всі сидячі фігури верхньою частиною голови торкаються золотого ободка на вінцях посудини, що змусило майстра трохи підігнути золоту обкладинку вінця в цих місцях. Такий прорахунок обумовлений тим, що зображення фігур було виконане раніше, ніж нанесено на вінця горизонтальну обкладинку, що виявилася трохи ширшою, ніж вимагали розміри чаші. Однак надзвичайно вдалою слід визнати компоновку фігур в сидячій позі, що дозволило художнику великим планом передати деталі обличчя, добитися виразності поглядів, що важливо для розуміння сюжету.

Чаша із тайника поховання є новим шедевром скіфо-античної торевтики, видатною пам'яткою матеріальної культури і першорядним джерелом з історії кочових племен півдня нашої країни. Вона вимагає ще самого детального історичного і мистецького аналізу. Проте вже при першому погляді на чашу неважко переконатися в тому, що вона дає ряд неповторних, нових історичних і мистецьких даних. По-перше, тут ми маємо справу з новим, досі незаниманим історичним сюжетом. По-друге, вперше в історії археологічних та історичних знахідок ми маємо зображення заможної соціальної верхівки скіфського суспільства, зображення тих, хто стояв якщо не безпосередньо, то, принаймні, дуже близько до політичного і військового керівництва скіфською державою. Важливими в етнографічному й історичному аспектах є нові форми одягу, деталі орнаментальних мотивів, які дозволять визначити ряд не тільки часткових питань, а й принципових, пов'язаних з передньоазійськими походами і зв'язками з сусідніми народами. Речі особистого убору, зокрема такі, як пластинчаста гривна на шії одного з воїнів, булава, суттєво доповнюють наші знання про категорії матеріальної культури скіфів. Всі ці питання вимагають детального дослідження.

Завдяки знахідкам амфор в господарській ніші і катакомбі, а також предметам озброєння і прикрасам, час поховання визначається середньою, а точніше — початком другої половини IV ст. до н. е. Така ж дата стверджується і характером мистецьких творів, зокрема чаші, аналогічна якій знайдена в кургані Куль-Оба і неподалік Воронежа. Таким же часом можуть бути датовані і золоті платівки з поховання, аналогії яким відомі серед курганних знахідок Скіфії IV ст. до н. е.

В. И. БИДЗИЛА

Исследование Гаймановой Могилы

Резюме

Статья посвящена краткому изложению итогов раскопок царского скифского кургана близ с. Балки, Васильевского р-на, Запорожской обл., проведенного Северо-Рогачинской экспедицией Института археологии АН УССР. Здесь, во впускном погребении кургана Гайманова Могила, было обнаружено остатки четырех основных погребений и три погребения прислуги. Центральная часть катакомбы погребения была ограблена еще в древности. Нетронутой оказалась хозяйственная ниша в северной стенке катакомбы, содержащая кухонную и столовую бронзовую утварь: два бронзовых котла, четыре амфоры, большой бронзовый поднос, ситулу, ойнакою, ситечко, килик, ажурную жаровню,

плоское блюдо, железные черепки и жаровню. В передней части ниши имелось захоронение виночерпия или повара, вооруженного тремя стрелами, копьями, прощей и боевым железным поясом.

Наиболее ценные находки обнаружены в тайнике у западной стенки катакомбы, где найдено два ритона с серебряной основой и золотыми оковками на концах, серебряные килик, кувшин, кубок и чашу, три деревянных сосуда с золотыми обивками по венчику. Наиболее ценной оказалась серебряная чаша с позолотой, содержащая высокий круговой фриз с изображениями шести скифских воинских фигур.

На основании амфор, украшений и вооружения погребение датируется началом второй половины IV в. до н. э. и входит в систему всемирно известных скифских памятников, таких, как Куль-Оба, Солоха, Частные курганы под Воронежем и др.

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ

Деякі питання методики реконструкції житлових будинків Північного Причорномор'я елліністичної епохи

Найважливішим при реконструкції планування є вивчення залишків споруд в натурі, якщо навіть після розкриття пам'ятки минуло кілька десятків років і залишки зазнали відносно великої руйнації. Це необхідно, оскільки польові дослідження не обмежуються єдиною метою — реконструкцією споруд, а охоплюють значно ширше коло питань. З приводу цього ряд деталей майже неминуче не потрапляє у поле зору дослідників. Крім того, при досить складних і великих об'єктах виникає деяка суб'єктивність в опису будівельних залишків і виборі критерію ступеня важливості тих чи інших елементів. Враховуючи, що процес реконструкції є певною мірою творчим процесом і незначні на перший погляд нюанси при натурному вивченні можуть наштовхнути на важливі, а іноді принципово нові рішення, значення безпосереднього вивчення будівельних залишків ніяк не можна применшувати. Що ж до руйнації останніх, то ряд важливих для реконструкції елементів (характер зв'язку стін, система кладок, глибина закладення фундаментів тощо) з часом, звичайно, не міняється.

Другим основним джерелом обґрунтування реконструкції є наукові звіти про розкопки. Вони мають велике значення для встановлення загальної стратиграфії пам'яток, кількості будівельних періодів, ходу і особливостей розкриття об'єктів, відтворення характеру знятих в процесі дослідження або тих, що не збереглися, кладок, вимосток, покрівель, елементів декору, визначення з допомогою супровідного матеріалу датувань і, коли це можливо, призначення окремих приміщень. Слід вказати на два недоліки, спільні для більшості звітів, — різнобій у термінології та неповнота опису будівельних залишків і відсутність старанних обмірів архітектурних деталей.

Аналіз перелічених джерел дає можливість обґрунтувати реконструкцію планування будинків, їх поверховість, конструктивні рішення (зокрема, тип покрівлі), іноді загальний характер декору. На даному етапі залучення аналогій, літературної традиції та інших матеріалів доцільне, головним чином, для контролю або ж в особливо складних випадках, коли обґрунтування носить чисто гіпотетичний характер.

Іншого значення набувають аналогії і свідчення давніх авторів при визначенні висотних габаритів, характеру дверних і віконних прорізів,